

TIL HÁM MÁDENIYAT LINGVOKULTUROLOGIYALÍQ BAYLANÍSLARDIŇ TEORIYALÍQ NEGIZLERI

Qızlargúl Mámbetalieva

Ájiniyaz atındaǵı NMPI tayanış doktorantı

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17703801>

«Til – adamlardıń toparlarınan etnostı qalıplestiriwshi kúshli jámiyetlik qural bolıp, ol milletti, mádeniyattı, úrp-ádetlerdi, sóylewshi jámiyettiń jámiyetlik ózligin ańlaw procesin saqlaw hám jetkerip beriw arqalı payda etedi» . Til insan arqalı ómir súrgenlikten, mádeniyat quramında, jámiyet hám jámiyettegi adamlar arqalı jasaydı. Sonlıqtan da, adam iskerligindegi hár qıylı tarawlardaǵı óndirislik, jámiyetlik, ruwxıy nátiyjeleriniń jıyındısı bolıp tabıladı.

Tilshi ilimpazlardıń ishinde amerikalı Eduard Sepir (1884-1934) «Til hám mádeniyat» mashqalasın tereń úyrenip ayqın ashıp beredi. Sepirdiń pikirinshe, mádeniyat – bizdiń turmıs tárizimizdi kórsetetuǵın ámeliy tájiriye hám ideyalardıń ata-babalarımızdan keyingi áwladqa ótetuǵın sociallıq miyraslar dep aytıp ótedi. Jáne de sol miynettiń ayırım orınlarında mádeniyat – bahalıqlardıń tańlap alınıwınıń jámiyet tárepinen ámelge asırılıwı dep jazadı. Ol mádeniyattı minez-qılıq penen teńlestiredi, bul ekewi de simvollar arqalı kórinedi. Til burın payda bolǵan ba yamasa mádeniyat burın payda bolǵan ba degen sorawǵa Sepirdiń pikiri: «Til dáslep til payda bolǵan, til arqalı mádeniyat qalıplese, til arqalı mádeniyat júzege shıǵadı».

Joqarıdaǵı qunlı pikirlerdi bassılıqqa alsaq, amerikalı tilshi ilimpaz Sepir til hám mádeniyat haqqında júdá áhmiyetli pikirler bildirgen. Usı jerde til hám mádeniyattıń bir-biri menen tıǵız baylanıslı hám tildiń mádeniyatqa tásiiri haqqında sonday-aq, bir-birisiz jasay almaytuǵınlıǵın joqarıdaǵı pikirler de dálilleydi.

Til mádeniyattıń ózine tán ústini bolıp, sebebi insannıń jámiyette jasawı ushın zárúr bolǵan mádeniy normalar hám sociallıq rollerdi ózlestiriw onıń járdemi menen ámelge asırıladı. Mádeniyat páninde til hám mádeniyattıń baylanıslılıǵı tómendegishe táriyplenedi: “ Til mádeniyat aynası bolıp, ol insandı orap turǵan real dúnyanı, hátteki xalıqtıń ulıwma oylawın, basqasha qılıp aytqanda, ózine tán pikirlew usılın bildiredi. Dúnya, onıń milliy xarakteri, úrp-ádetleri, ámeliy normalar sisteması, qádiriyatlar etika hám dúnyanıń kórinisi” [Ting-Toomey 1999].

Joqarıdaǵı pikirde aytilǵanıday, til tek ǵana adamzat iskerliginiń bir túri sıpatında emes, mádeniyattı payda etiwshi bóleklerdiń biri bolıp esaplanadı. Óz mádeniyatın saqlap qalǵan hár bir xalıq hesh qashan tili de, ózi de joǵalmaydı. Sonlıqtan da til- mádeniyattıń júzi esaplanadı.

Til hám mádeniyat bir-biri menen tıǵız baylanıslı túsinipler bolıp, milliy mádeniyattı ana tilsiz kóz aldımızǵa keltirip bolmaydı. Til mádeniyattıń tiykarı hám eń áhmiyetli elementi. Onıń rawajlanıw dárejesi tildiń milliy-socialıq wazıypaların hám imkanıyatlardıń belgileydi. Xalıqtıń mánawiy hám materiallıq mádeniyatın túsiniw hám seziw ushın onıń tilin jaqsı biliw zárúr.

Bul taraw XX ásir sońǵı jıllarında qalıplesti. «Lingvokulturologiya» ataması eń dáslep rus tilshi ilimpazı V.N.Teliya basshılıǵında Moskva frazeologiyalıq mektebinde izertlewler alıp barıw arqalı payda bolǵan. Biraq, lingvokulturologiyanıń qalıplesiwi haqqında ayılǵanda, derlik barlıq izertlewshiler bul teoriyanıń tıp tamırı V.F.Gumboldqa barıp taqalıwın aytıp ótedi. Lingvokulturologiya – til hám mádeniyattıń tıǵız baylanıslılıǵı, onıń qalıplesiwi hám rawajlanıwın ózinde sáwlelendirgen qubılıslardı, til hám mádeniyattı birgelikte úyrenetuǵın bólek ilimiy sala esaplanadı.

Tiykarınan, V.N.Teliya «Lingvokulturologiya insan faktorına, anıǵıraq aytqanda, insandaǵı mádeniy faktordı izertlewshi pán. Bul bolsa sonı kórsetedi, lingvokulturologiya orayı mádeniyat fenomenini bolǵan insan haqqındaǵı antropocentristlik paradigmaǵa tán bolǵan jemisler jıyındısı» [Komilova G. 2021] .

Lingvokulturologiya - bul til hám mádeniyat óz ara qanday baylanıslı ekenligin úyrenetuǵın pán bolıp, ol til arqalı bir xalıqtıń dúnyaqarası, oy-pikiri hám jámiyetlik sanası qalay qalıplesetuǵınlıǵın túsindiredi. Hár bir millettıń tili onıń qorshaǵan ortalıqqa, jámiyetke hám haqıyqatlıqqa bolǵan múnásibetin sáwlelendiredi. Sol sebepli lingvokulturologiya milliy pikirlewdi, mádeniy qádiriyatlardı hám olardı kórsetiwshi tildegi qurallardı úyreniwge tiykarlanadı.

Lingvokulturologiya – “janlı milliy tilde jámlengen hám tillik proceslerde kórinis tapqan materiallıq hám mánawiy mádeniyattı izertlewtuǵın gumanitarlıq pán” degen qunlı pikirler kórsetilgen [Qulmamatov O. 2022:225] .

Til biliminde bul tarawdıń qalıplesiwinde A.A.Potebnya, L.Veysgerber, X.Gline, X.Xolc, U.D.Uitni, D.U.Pauell, F.Boas, E.Sepir, B.L.Uorf, G.Brutyan, A.Vejbickaya, D.Xayms sıyaqlı tilshi ilimpazlardıń kózqarasları áhmiyetli ekenligi ayıladı.

Lingvokulturologiya pániniń payda bolıwında til hám mádeniyat túsiniǵi ayrıqsha áhmiyetke iye. Sol tiykarda ilimpazlar tárepinen hár túrli kózqaraslar júzege keldi.

Usı ilimiy kózqaraslardıń tiykarında til – mádeniyattıń faktı degen pikir turadı:

Til – mádeniyattıń qurawshı bólegi bolıp, ol bizge ata-babalarımızdan miyras bolıp qalǵan;

Til – mádeniyattı túsiniw alıwda jámlestiriwshi tiykarǵı qural;

Til – mádeniyattıń áhmiyetli qubılıslarınıń biri bolıp, mádeniyattıń mazmunın túsiniw jetiw ushın ilim, din, ádebiyat, onı tek tábiyiy til járdeminde ǵana ámelge asırıladı [Коновалова Н. 2016:215].

Sunday-aq, N.B.Mechkovskaya “til hám mádeniyat, hám tábiyat qubılısı sıpatında bar. Sózsiz til mádeniyattıń quramlıq bólegi bolıp, insaniyattıń sociallıq tariyxındaǵı eń áhmiyetli jetiskenliklerden biri esaplanadı”[Мечковская. Н. 2000.] degen pikirdi aytqan.

Sunday-aq, Sh.Ábdinazimov óz maqalasında: «til menen mádeniyattıń baylanısı ápiwayı baylanıs emes, til mádeniyattıń bawırında ósip ónedi hám ózinde mádeniyattı sáwlelendiredi. Til sonıń menen birge, mádeniyattı dóretdi, rawajlandıradı hám onı tekstler túrinde saqlaydı. Tildiń járdeminde materiallıq hám ruwxıy baylıqlar dóretiledi» [Abdinazimov Sh. 2020:37-38].

Juwmaqlap aytqanda, til hám mádeniyat bir-birin tolıqtıratuǵın hám biri ekinshisiz bolmaytuǵın hádiyseler bolıp esaplanadı. Til - adamzattıń mádeniy hám sociallıq tájiriybesin, mentalitetin, qádiriyatların sáwlelendirip, olardı saqlaw hám keyingi áwladqa jetkeriwshi tiykarǵı qural. Lingvokulturologiya bul –baylanıstıń tiykarın úyrenip, til arqalı milliy mádeniyat, úrp-ádet, etnikalıq sananı túsiniw imkaniyatın beredi. Demek, til - mádeniyattıń faktı, onıń rawajlanıwı hám saqlanıwınıń tiykarı bolıp, xalıqtıń mádeniy ózligin belgileytuǵın eń áhmiyetli sociallıq fenomen esaplanadı. Solay etip, tildi, mádeniyattan, al mádeniyattı tilden bólek ajıratıp úyreniwge bolmaydı.

Ádebiyatlar:

1. Ting- Toomey S. (1999) . Madaniyatlar órtasidagi aloqa. Nyu York: Guildford Press
2. Komilova G. Til va lingvokulturologiya. Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 2021. 528b.
3. Oybek Qulmamatov. Til va madaniyat: Lingvomadaniyatshunoslik ilimiy bilimlarning murakkab sohasi sifatida. Ózbekiston Miliy universitet xabarları. 2022, [1/11/1]. 255.b
4. Коновалова Н.И Этносоциolingвистика: хрестоматия. – Екатеринбург:Урал. Гос.пед.ун-т. 2016. – С.113.
5. Мечковская Н.Б. Социальная лингвистика. I. 2 изд. – М., 2000.
6. Ш.Абдиназимов. Лингвокултуролгия – тил билиминиң жаңа тараўы Ilim hám jámiyet №3. 2020. 37-38-b.